

Vahid Fazlović

Tuzla

Društvena uloga i vjersko-teološka misao Abdurahmana Adila Čokića

Sažetak

U radu je prezentirana zapažena vjersko-prosvjetna i društvena angažiranost Abdurahmana Adila Čokića. Potom je pokazano da je ovaj alim, na naučno-spisateljskom planu, pripadao krugu najplodnijih autora svog vremena. Radove je objavljivao u skoro svim važnijim vjerskim i nacionalnim listovima koji su tada izlazili. Ukupni pisani Čokićev opus obuhvata neobjavljene i objavljene knjige i brošure, te više desetina autorskih tekstova i prijevoda. Pošto se islamska dogmatika nalazi u samom središtu naučnog zanimanja uglednog tuzlanskog alima, tako su skoro svi njegovi radovi s vjersko-teološkim sadržajem u većoj ili manjoj mjeri prožeti temama iz ove fundamentalne islamske nauke. Analizom najvažnijih akaidskih djela *Islam* i *Ilmi kjelam* predočena su tematski veoma razučena i pouzdana akaidiska znanja koja su prvi put izložena na bosanskom jeziku u iznimno važnom periodu, na prelazu iz *starih* ka *novim* interpretacijama vjere, a bosanskim muslimanima su tada bila nasušno potrebna, pogotovo u sistemu institucionalnog podučavanja i obrazovanja. Također je istaknuto da je Abdurahman Adil Čokić bio jedan od rijetkih naših muslimanskih teologa u prvoj polovini dvadesetog stoljeća koji je bio kadar raspravljati o znanstvenim mostovima uspostavljanim između različitih kulturnih tradicija, islamske i grčke u prošlosti te islamske i zapadnoevropske u savremenosti.

Ključne riječi: društvena angažiranost, vjersko-teološki opus, nauka kelama, Abdurahman Adil Čokić, klasična akademska misao, islamska apologetika.

Zapažena društvena i spisateljska angažiranost

Ugledni tuzlanski alim Abdurahman Adil-ef. Čokić (1888–1954.) potiče iz jedne od poznatijih bosanskohercegovačkih ulemanskih porodica.¹ Najmlađi je sin hafiza i tuzlanskog muftije Muhamed-ef., čija trojica braće (Ibrahim Hakki, Mustafa Sidki i Ahmed Lutfi) također imaju zapaženo mjesto među ulemom svog vremena. Nakon Behram-begove medrese u Tuzli i Šerijatske sudačke škole u Sarajevu, na kojoj nije diplomirao, Abdurahman-efendija odlazi u Istanbul, upisuje *Daru-l-funun* (Teološki fakultet), a zatim i postdiplomski studij teoloških nauka na *Daru-l-mutehassisinu*, te 1917. godine stiče pravo na najviša naučna islamsko-teološka zvanja.

Pedagoško-obrazovni rad i društveno djelovanje Abdurahmana Čokića bilo je veoma plodonosno. Nakon završetka postdiplomskog studija, kraće vrijeme je radio kao muderis reformirane Daru-l-hilafe u Istanbulu, a od 1917. do 1945. godine obavljao je dužnost profesora islamske vjeronauke u mostarskoj, sarajevskoj, te najduže u tuzlanskoj gimnaziji. Kao istaknuti alim i pedagog bio je angažiran u Komisiji za polaganje državnog ispita za predavače islamske vjeronauke.

Abdurahman-ef. Čokić je, uz svoj profesorski rad, dao nemjerljiv doprinos u mnogim područjima društvenog života Bošnjaka. Sudjelovao je u radu više tadašnjih udruženja, kao što su Udruženje ilmije *Mirkat*, *Muslimanski kulturni dom* u Tuzli i dr. U *Mirkatu* je određeno vrijeme obavljao dužnost tajnika. Prihodima od svojih izdanja pomagao je rad dobrotvornih društava. Kraće vrijeme je obavljao dužnost predsjednika Kotarskog vakufskog povjerenstva u Tuzli.

Bila su veoma zapažena i cijenjena njegova predavanja iz fundamentalnih islamskih znanosti, koja je držao na prigodnim katedrama

¹ Kraće osvrtre o društvenoj i ulemanskoj ulozi porodice Čokić pisali su brojni naši autori. Više vidjeti u: Vahid Fazlović, *Islamska apologetika Abdurahmana Adila Čokića*, El-Kalem, Sarajevo, 2015., str. 15–25.

spomenutih i drugih društava i udruženja. Posebno su rado slušana njegova izlaganja iz islamske filozofije, te materijalne i duhovne kulturne baštine muslimana. Abdurahman-ef. Čokić je na zahtjev svojih poštovalaca u Jalskoj džamiji u Tuzli prevodio i tumačio zbirku hadisa *Mešariku-l-envar*.²

O Čokićevoj učenosti i ugledu kazuje i veza koju je ostvarivao sa, tada poznatim, alimima iz islamskog svijeta. O tome svjedoči njegova izravna korespondencija s poznatim učenjakom Emirom Šekibom Arslanom, koji ga je pozvao na Sveislamski evropski kongres.³

Na znanstveno-spisateljskom planu, Abdurahman Čokić je jedan od najplodnijih autora svog vremena. Radove je objavljivao u skoro svim važnijim vjerskim i nacionalnim listovima koji su tada izlazili. Bio je prvi saradnik starijem bratu Ibrahim-ef., koji je 1929. godine pokrenuo list *Hikmet*, u kojem je veoma aktivno i zapaženo pisao. Ovaj alim je, zajedno sa najistaknutijim muslimanskim intelektualcima i književnicima reisul-ulemom Čauševićem, Bašagićem, Mulabdićem, Dubravićem i drugima, bio jedan od pokretača časopisa *Novi behar*, u kojem je, također, objavio veliki broj angažiranih autorskih radova i prijevoda.⁴ Pored navedenih listova, u čijem profiliranju i djelovanju je dao veliki doprinos, objavljivao je u *Misbahu*, *Biseru*, *Iršadu*, *Gajretu*, *Osvitu*, kalendarima *Narodna uzdanica* i *Hrvat*, te *Glasniku VIS-a*.

Kratak uvid u obiman i raznovrstan pisani opus

Ukupni pisani opus Abdurahmana Čokića *obuhvata*: četiri neobjavljene knjige, sedam objavljenih knjiga i brošura, te oko pedeset autorskih tekstova i prijevoda. Važno je istaći namjeru ovog autora, očitovanu početkom dvadesetih godina prošlog stoljeća, da na bosanskom jeziku, latiničkim pismom, sažeto predstavi islamsko učenje.⁵ Napisao

² Enver Mulahalilović, "Monografija o ulemi iz porodice Čokić", *Hikmet*, VII/1994., br. 3 (75), str. 141.

³ U to vrijeme je s posebnom pažnjom u našoj periodici (*Hikmet*, *El-Hidaja*, *Glasnik*...) praćena misao i djelo ovog eminentnog muslimanskog učenjaka.

⁴ Ovo je istaknuto u uvodnim napomenama *Bibliografije Novog Behara* (priredila Azra Kantardžić, Sarajevo, 2007.).

⁵ U predgovoru svoje (prve) knjige *Islam*, Čokić je obrazložio potrebu za temeljitom obradom islamskih nauka na našem jeziku, te je, pozivajući i druge da sudjeluju u

je sljedeća djela iz osnovnih islamskih nauka: *Islam, Muhammed alej-hisselam, Ilmi kjelam, Ahlak i Fikhu-l-ibadat*, što znači da je u značajnoj mjeri ispunio svoj naum da na našem jeziku što cjelovitije predstavi temeljna vjerska učenja.

Svi Čokićeви, do sada dostupni, objavljeni i neobjavljeni radovi bili su, istina nešto ranije, predmet kraće analize, dok su istovremeno njegovi akaiidski radovi i znanstveno-kritički valorizirani u mjeri koliko to može obuhvatiti jedno magistarsko istraživanje.⁶ I u ranijem periodu su, među spomenutim cjelovitim radovima ovog autora, letimično tretirani jedino *Islam* kao zasebno štampano djelo, te *Muhammed alej-hisselam*, studija objavljuvana u časopisu *Hikjmet*. Za rukopisno djelo *Ilmi kjelam* se već dugo zna, a dostupni su bili samo fragmenti koji su se pojavljivali u okviru drugih njegovih radova. Ostala dva neobjavljena djela *Ahlak i Fikhu-l-ibadat* tek su nedavno prvi put kratko predstavljena i široj javnosti predočena.

U nastavku predstavljanja djela, uzet ćemo u obzir i izdanja koja Osman A. Sokolović navodi kao djela Abdurahmana Adila Čokića. Sokolović je u svoj *Pregled* uvrstio sljedećih šest Čokićevih djela: *Islam, Imam Gazali, Muhjudin Arebi, Islamska vjerska organizacija, Muslimanski blagdani i kalendar, Mudafea i objašnjenje povodom odgovora g. Hadžića na moju kritiku njegove knjige "Muhamed i Koran"*.⁷

Pored knjiga i brošura, Čokić je napisao veliki broj objavljenih i neobjavljenih radova, od kojih neki zauzimaju više desetina stranica. Iako su vjerske teme prevladavajuće, njegov autorski interes nije izostao ni prema filozofiji, povijesti, tradiciji, odgoju i obrazovanju, jeziku i književnosti, medicini, umjetnosti i mnogim drugim oblastima. Među objavljenim člancima, posebnu pažnju privlače oni u kojima je predstavio biografije i djela klasičnih i modernih islamskih autora, kao i oni u kojima iznosi svoje poglede na povijest i aktuelno stanje u odgoju i obrazovanju.

tom "teškom zadatku", iskazao spremnost da "prinese svoj dio". Poslije iznošenja ove plemenite namjere, autor je pristupio izradi plana koji je uključivao naslove knjiga, uz kratke napomene o njihovom sadržaju. (*Islam*, Sarajevo, 1924., str. 4)

⁶ Riječ je o magistarskom istraživanju: Vahid Fazlović, "Akaiidske teme u djelu Abdurahmana Adila Čokića", magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 23. 05. 2012. godine.

⁷ Osman A. Sokolović, *Pregled štampanih djela na srpsko-hrvatskom jeziku muslimana Bosne i Hercegovine od 1878-1948. godine*, Sarajevo, 1955., str. 16–17.

U prvoj skupini tekstova su obrađivani znameniti alimi, kao što su: El-Ešari, El-Maturidi, El-Kindi, Ibn Sina, El-Gazali, Er-Razi, Ibn Arebi, Dželaluddin Rumi, Es-Senusi, Abdulaziz Džaviš i Šekib Arslan.⁸ O nekim od njih je napisao veoma studiozne rasprave. Ovako sistematičan i, po obimu, ambiciozan pristup u predstavljanju ovih istinskih velikana islamske misli bio je jedinstven i hvale vrijedan poduhvat u dvadesetim i tridesetim godinama prošlog stoljeća. Islamska periodika i djela tog vremena su ovim tematskim i znanstvenim priložima nesumnjivo bila obogaćena, a mogućnosti izučavanja teoloških nauka i filozofije na bosanskom jeziku unaprijeđene.

Uz sve spomenuto, istaći ćemo da je Čokiću bilo blisko područje islamskog odgoja i obrazovanja, te je u toj oblasti objavio više zapaženih radova, od kojih izdvajamo “Prosvjeta i škola u Turskoj”⁹ i “Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi”.¹⁰ Prvim radom, autor je našoj javnosti predočio vrijednu studiju o višestoljetnoj kulturnoj i prosvjetnoj historiji muslimana unutar Otomanskog carstva, dok je u drugom analizirao stanje našeg školstva, posebno se osvrćući na vjerski odgoj i obrazovanje koji se ostvaruju unutar školskog sistema.

Pored originalnog autorskog doprinosa, Čokić je prevodio s arapskog, turskog i perzijskog jezika. Posebno vrijedan njegov prevodilački poduhvat je filozofsko djelo *Haj ibnu Jakzan* od Ebu Bekra ibn Tufejla. Prijevod ovog djela, u sedam nastavaka, objavljen je na stranicama *Novog behara*.¹¹ Prevodilac nas je na početku kratko upoznao s autorom

⁸ Ovih jedanaest alima i njihova djela Čokić je obradio u: “Ehli sunneta dva glavna imama: Ebul-Hasan Eš’ari i Ebu Mensur Maturidi”, *Hikmet*, VI/1935/36; “Ebul-hukjama Al-Kindi”, *Narodna uzdanica*, kalendar za 1933; “Ibnu Sina (Avicena)”, VI/*Hikmet*, 1935/36; “Hudždžetul-islam Imami Gazali”, *Novi behar*, V/1931/32; “Šejhul-etibba Razi”, *Narodna uzdanica*, kalendar za 1934; “Šejhul-ekber Muhjuddin Arebi”, IX/*Novi behar*, 1935/36; “Dželaluddin Rumi”, *Novi behar*, I/1927/28; “Sejjid Muhammed Senusi”, *Narodna uzdanica*, kalendar za 1936; “Merhum Abdul-Aziz Džaviš”, *Hikmet*, I/1929/30; “Atufetul-Emir Šekib Arslan”, *Hikmet*, IV/1932/33.

⁹ A. Adil Čokić, “Prosvjeta i škola u Turskoj”, *Novi behar*, II/1930., br. 9, str. 133–135; br. 10, str. 149–150; br. 11, str. 163–164; br. 12, str. 184–185.

¹⁰ A. Adil Čokić, “Uzroci indiferentizma prema vjeri našeg svijeta, koji se školuje u savremenoj školi”, *Hikmet*, II/1930/31.

¹¹ Abū Bakr ibn Ťufajl, *Hayy ibn-yaqzān* (preveo A. Adil Čokić, *Novi behar*, I/1927–28.).

i djelom, a zatim veoma jasnim i jezgrovitim stilom u naš jezik prenio njegovu teološko-filozofsku misao. U fusnotama su dati zanimljivi podaci o poznatim islamskim filozofima i teolozima: Ibn Rušdu, Ibn Sinau, Ibn Badži, El-Farabiju i El-Gazaliju.

U sagledavanju prevodilačke aktivnosti Abdurahmana-ef. Čokića važno je istaći njegov doprinos u prevodenju kur'anskog teksta. U vrijeme nastajanja glavnine njegovog pisanog opusa (1924–1936.), nije postojao nijedan kompletan prijevod Kur'ana na bosanski jezik od strane bošnjačke uleme, pa se ovaj autor odvažio na samostalno prevođenje kur'anskih sura i ajeta. Čokić se ne pojavljuje kao prevodilac Kur'ana u cjelini, međutim, u njegovim akaidskim djelima *Islam* i *Ilmi kjelam*, zatim u *Mudafei*, a posebno u djelu *Muhammed alejhisselam*, ali i u ostalim radovima s vjerskom tematikom, zastupljen je prijevod značajnog dijela posljednje Allahove objave.

Akaidiska misao u radovima Abdurahmana Adila Čokića

Među radovima ovog autora središnje mjesto zauzimaju akaid-ska djela i tekstovi. Posebno je važno djelo *Islam* kao prva obimnija, cjelovita knjiga napisana na bosanskom jeziku, latiničkim pismom,¹² u kojoj su prilično sistematično izložene teme iz akaida. Ova knjiga je prvi Čokićev značajniji rad koji, istovremeno, u ranim decenijama dvadesetog stoljeća predstavlja jedno od najcjelovitijih domaćih djela iz islamskih nauka uopće. Djelo je štampano u Sarajevu 1924. godine, na oko stotinu i trideset stranica. Namijenjeno je nastavi islamske vjeronauke u srednjoj školi, ali i prezentiranju islamskog učenja na maternjem jeziku za sve muslimane.¹³

Sadržaj ovog izdanja raspoređen je u sedam poglavlja: I Definicija vjere; II Čovjek i vjera; III Izvor i objava vjere; IV Potreba vjere; V Uvjeti istinite vjere; VI Nauka o vjerama; VII Kratak pregled vjera.

¹² Dakle, do Čokićeve generacije alima uglavnom se zadržala islamska literatura na orijentalnim jezicima i na bosanskom jeziku pisana arebicom. Abdurahman-ef. jedan je od prvih bosanskih alima koji su o vjerskim pitanjima pisali isključivo na bosanskom jeziku, latinicom.

¹³ Građu za ovu knjigu autor je prethodno, u nastavcima, objavljivao u listu *Iršad* (1923., br. 50–52; 1924., br. 1–22).

Knjiga započinje predgovorom, planom i uvodom, a završava popisom literature i sadržajem.

U prvom poglavlju, autor je, uz navođenje bosanskih i arapskih izraza uporedo, objasnio značenje riječi *vjera* te ponudio više zanimljivih definicija ovog pojma. Neke od njih pripisao je islamskim učenjima, dok je posebno istakao Kantovo (umro 1804.) poimanje vjere kao “spoznaju dužnosti” zasnovanih na Božijim zapovijedima odnosno kao “čudorednu težnju da čovjek dovede u sklad svoju volju s voljom Svemogućeg Boga”. Pokretač za obavljanje tih dužnosti ne smije biti “strah od kazne i nada u sreću, nego samo poštivanje” jer su one “izraz najvišeg uma (‘aqli kullī)”. Ovakvo razumijevanje smisla i uloge vjere njemačkog filozofa “potpuno se slaže s mišljenjem islamskih mutesavvifa (mistika i moralista) Muhjuddin ‘Arebija i drugih”, kazat će Abdurahman-ef.¹⁴

Zanimljivim se doima Čokićevo opredjeljenje da na samom početku svog prvog ozbiljnijeg teološkog rada u pokazanoj mjeri preferira gledišta o vjeri koja dolaze iz evropskog filozofskog mišljenja odnosno od modernih zapadnih znanstvenika. Takva činjenica zapravo nagovještava apologetski metodološki diskurs koji će se očitovati u većini njegovih vjersko-teoloških tekstova, a što je, kako znamo, u skladu s tendencijama prisutnim u tadašnjoj religijskoj literaturi općenito. On se naravno nije ustručavao da ospori stavove koji prema njegovoj ocjeni nisu prisposobljeni duhu islamskog učenja.

I u okviru drugog poglavlja, govoreći o neraskidivom odnosu čovjeka i vjere, autor se poziva na svjedočanstva po kojima “u povijesti nije poznat narod bez vjere”. Potom, pozivajući se i na dokaze iz psihologije, obrazlaže da ta nužna relacija ponajprije proizlazi iz prirodene potrebe za vjerom kao “najdubljim”, “plemenitim i uzvišenim čuvstvom” kojim je milostivi Bog odlikovao ljudski rod.¹⁵

Raspravu o vjeri, s ciljem da utvrdi njezin izvor i objasni fenomen objave, a što je tema trećeg dijela knjige, Čokić započinje s kraćim kritičkim osvrtom na stavove i mišljenja više poznatijih zapadnih znanstvenika i filozofa o religiji, njezinom nastanku i ulozi u društvu

¹⁴ Abdurahman Adil Čokić, *Islam*, str. 6–7.

¹⁵ Isto.

i povijesti.¹⁶ U tom smislu će nešto više razmatrati poglede glasovitih evropskih prosvjetitelja Voltairea (umro 1778.) i Rousseaua (umro 1778.). Pored iznesenih zamjerki na određene nazore o religiji, spomenuti su i njihovi afirmativni stavovi o potrebi i važnosti vjere za ljudsku zajednicu.¹⁷ Dijelom pokazana blagonaklonost prema gledištima ovih i nekih drugih zapadnih filozofa i znanstvenika ukazuje na otvorenu i objektivnu Čokićevu recepciju njihovih djela i teorija, ali otkriva i utjecaje koji su na njega ostavili poznati osmanski autori, a neki među njima bili su profesori Abdurahman-ef. za vrijeme studija u Istanbulu. Naime, poznato je da su osmanski intelektualci iz XIX st., a i kasnije, pokazivali značajnu privrženost zapadnim idejama koje su promovirale slobodu mišljenja, napredak nauke i humanizam. Dva spomenuta imena evropskog prosvjetiteljstva su uživala posebnu popularnost među turskim modernistima tog vremena. Promotori njihovih ideja bili su mnogi književnici i državnici u Turskoj, među kojima je i Ahmed Midhat (umro 1912.) na čija djela i misao se uveliko poziva Abdurahman Čokić.¹⁸ Pored ovog poznatog osmanskog publiciste, naš učenjak se u iznošenju svojih stavova dosta oslanja i na ugledne teologe i profesore s carigradskog univerziteta, kao što su Filibeli Ahmed Hilmi (umro 1914.), Mahmud Esad (umro 1916.), Abdullatif Harbuti (umro 1916.), Abdulaziz Džaviš (umro 1929.), Ismail Haki Izmirli (umro 1946.)... O svim

¹⁶ Spomenut će i kraće obrazložiti pojedine stavove u djelima većeg broja zapadnih autora, kao što su: Francois Voltaire (umro 1778.), Jean-Jacques Rousseau (umro 1778.), Ludwig Feuerbach (umro 1872.), John William Draper (umro 1882.), Friedrich Nietzsche (umro 1900.), Ernst Heinrich Haeckel (umro 1919.) i drugi.

¹⁷ Isto, 10–11.

¹⁸ O pogledima Ahmeda Midhata, npr., na Voltera i njegove pokušaje da mijenja društvene i religijske zapadnoevropske povijesne paradigme, zanimljivo piše savremeni turski autor dr. Ibrahim Kalin. On ističe “da je Midhat-efendija bio uvjeren da se Volter koristi antiislamskom retorikom kao književnom taktikom kako bi kritizirao zapadnjačko iskustvo religioznosti. Ono što Volter ne može direktno reći o kršćanstvu, kaže o islamu, no, njegov glavni cilj ostaje Katolička crkva... Ahmed Midhat je mišljenja da Volter nastoji dovesti kršćansku Evropu tamo gdje je muslimanska civilizacija već bila – vjerujući u Boga i moral uz puno korištenje razuma, opservacije, eksperimentiranja, slobodnog promišljanja i naučnog istraživanja bez opterećenja institucionalne religije...” (Više vidjeti u: Ibrahim Kalin, “Stara priča: Traženje muslimanskog Voltera” (s engleskog preveo Haris Dubravac), <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo teme/item/9261-stara-prica-trazenje-muslimanskog-voltera> (pristupio: 21. 07. 2020.)

navedenim autorima Čokić govori kao o velikim učenjacima. Istakli smo ih s namjerom da ukažemo na plejadu turskih reformatora koji su, pored Muhameda Abduhua i Rešida Ridaa, te, svakako, islamskih učenjaka klasičnog razdoblja, presudno utjecali na ukupni teološki opus Abdurahmana-ef. Čokića. Neki od njih su svojim djelima i prijevodima pomogli Čokiću da se šire upozna sa zapadnim tokovima mišljenja, pa i onim njegovim karakteristikama koje mogu poslužiti za uspješniju savremenu interpretaciju islamskog učenja, što je u dobroj mjeri utjecalo na racionalni i apologetski diskurs zastupljen u teološkim radovima ovog bosanskog učenjaka.

Abdurahman-ef. Čokić se metodom kombinirane argumentacije, izvođene iz djela i islamske i zapadne provenijencije, služi i u obradi brojnih drugih pitanja, u što ćemo se kasnije dodatno uvjeriti, a u ovom dijelu razmatranja ukazat ćemo na značaj spomenutih utjecaja što su ih na ovog bosanskog alima imali ugledni savremeni turski učenjaci u oblasti nauke o kelamu. Među njima posebno mjesto zauzimaju njegovi profesori Abdullatif Harbuti, Abdulaziz Džaviš i Ismail Hakki Izmirli. Ova trojica teologa, kako smo ranije naglasili, pripadali su Novom ilmi-kelam pokretu (*Yeni İlm-i Kelâm Hareketi*) koji se pojavio krajem XIX stoljeća u Osmanskoj državi. Modernistički usmjeren, Pokret je nastao s ciljem da izvrši reformu tradicionalističkog shvatanja islamske teologije (*‘ilmü-l-keleâm*) kako bi se odgovorilo savremenim potrebama u vremenu stagnacije muslimanske, a napretka zapadne civilizacije.¹⁹ Čokić je kao istanbulski učenik svjedočio živom interesovanju svojih profesora i druge turske inteligencije za iznalaženje rješenja i odgovora za probleme koji su muslimane opterećivali početkom dvadesetog stoljeća. Svoju blagonaklonost najviše je iskazivao prema ulemi koja je težila neophodnim promjenama i napretku u muslimanskoj zajednici uz pomoć savremenih nauka, a u skladu s izvorima islamskog vjerovanja. Upravo su takve težnje sadržavala djela i ideje navedenih alima od kojih je učio i na čiju se misao u svojim akaidskim radovima pozivao.

U nastavku Čokićevih razmatranja o vjeri, dat je cjelovitiji uvid u smisao i karakter objave u islamu, što predstavlja jedno od najbolje rasvijetljenih akaidskih pitanja u radovima Abdurahmana Čokića, pa i

¹⁹ O karakteru ovog modernističkog pokreta, između ostalih izvora, više vidjeti u: M. Sait Özervarlı, *YENİ İLM-i KELÂM*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013., sv. 43, str. 427–428.

u vjersko-teološkoj literaturi njegovog vremena uopće. Ovoj temi autor prilazi s više važnijih aspekata. U skladu s tradicionalnom metodom nauke kelama, značenje i poimanje objave najprije se izvodi iz primarnih izvora vjere Kur'ana i hadisa, a potom razviđa u interpretativnim kontekstima poznatih islamskih učenjaka iz ranijeg i kasnijeg vremena. Govoreći o fenomenu objave, primjetno je da se Čokić mnogo više koristi teološkim jezikom, nego što je to činio prethodno obrađujući pitanja na relaciji odnosa čovjeka i vjere. Treba istaći da se autor opredijelio da o smislu i mogućnosti objave govori i uz pomoć logičkih i naučnih dokaza. Očigledno je bio svjestan da se takva potreba još i jače nameće ako se ima u vidu suštinska razlika u poimanju objave u islamu i kršćanstvu, što je u značajnoj mjeri doprinosilo nastajanju iskrivljene predodžbe o islamskom konceptu objave. S tim u vezi će naglasiti kako je Božija objava izvor svih nebeskih religija, a zatim će u kratkom osvrtu ukazati na sličnost poimanja objave u islamskoj i starozavjetnoj tradiciji, za razliku od Novog zavjeta u čijoj perspektivi je ovo pitanje drukčije shvaćeno i dobilo je značenje "stalne revelacije".²⁰

Govoreći o dva izvora vjere u islamu, ljudskom razumu i objavi Sveznajućeg Boga, autor prirodnu težnju čovjekovog "duha i razuma" ka dobru i krijeposti naziva "općom objavom". Pošto čovjek "prirodnim putem, svojim razumom, dolazi do spoznaje Svevišnjega", ovaj izvor vjere u Kur'anu prepoznavamo kao "prirodnu vjeru (*dīni fiṭri*)".²¹ Iz ove interpretacije se može osjetiti modernistički ton u tome kako je "razum islamski, a islam razumski"²² što je bilo u korelaciji s općim opredjeljenjem naših teologa da se vjera afirmira autoritetom razuma čija moć je u novom vremenu već uveliko "institucionalizirana".²³

U nastojanju da raščlani i meritorno objasni primanje, suštinu, mogućnost i potrebu (posebne) Objave, autor se u značajnoj mjeri

²⁰ Objava se u kršćanstvu poima i tumači više na antropološkom polju. Naglasak je stavljen na osobu Isusa Krista kao puninu objave.

²¹ U ovu svoju elaboraciju autor uključuje i kur'anski ajet: *Ti upravi lice svoje vjeri, kao pravi vjernik, vjeri, djelu Allahovu, prema kojoj je On ljude načinio...* (Er-Rum, 30). Čokić misli da su ovom kontekstu primjerene i riječi Alije, r.a.: "Čovjekova je vjera pamet. Tko nema pameti, nema ni vjere." (*Islam*, str. 15).

²² Vidjeti: Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, knjiga I, str. 293–294.

²³ Vidjeti: Adnan Silajdžić, *Muslimani u traganju za identitetom*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu i El-Kalem, Sarajevo, 2006., str. 36.

oslanja na djela i mišljenja glasovitih islamskih učenjaka. Izdvojio je veoma zanimljive stavove muslimanskih znalaca klasičnog doba kao što su El--Gazali i Ibn Haldun²⁴ o *vahju*, ali se u svojoj obradi ovog pitanja najviše oslanja na djela Muhameda Abduhua.²⁵ Pored spomenutih autoriteta, svoje izlaganje o razumijevanju suštine objave (*munzal/tanzil*) Čokić temelji i na mišljenjima drugih učenjaka, od Ebu Hanife i Teftazanija (Taftazānī), do Ebu Bereketa Abdullaha Nesefija (Abū Baraka ‘Abdullah Nasafī) i Abdulaziza Džaviša.²⁶

Među važnijim pitanjima ove rasprave, u okvirima njezinog četvrtog i petog poglavlja, tematizirane su potreba za vjerom i karakteristike istinite vjere. Obavljeno je to sistematično i u nešto širem teološkom i znanstvenom kontekstu. Naglašava se da je vjera jednako potrebna i pojedincu i društvu. Uz to, Čokić smatra da je itekako važno imati na umu uvjete koji jednu vjeru legitimiraju objavljenom i istinitom. Tu vjeru opisuje sa sljedećih šest značajnijih karakteristika: vjerovanje u jednog, savršenog Boga, obredi koji se samo u ime Uzvišenog obavljaju, usklađenost vjere i zdravog razuma, propisi koji unapređuju ljudski život, svetost i univerzalnost vjerskih normi, te zasnivanje takve vjere na jasnoj Objavi koju prenose plemeniti vjerovjesnici. Navedene karakteristike istinite vjere doimaju se kao koherentna cjelina koja obujmljuje njezine transcendentne i imanentne dimenzije, na čemu Abdurahman Čokić često insistira.

²⁴ Čokić pohvalno govori o ovoj dvojici učenjaka navodeći njihova stanovišta o vahju. Raspravljajući o vrstama znanja objašnjenim u Gazalijevom *Ihyau*, naš autor nas vodi perspektivom poimanja znanja od čisto umnog i vjerskog, nužnog i stečenog, do stanja duha u kojem, umjesto refleksivno-spekulativnog saznanja, ono biva nadahnućem opečaćeno. Ukoliko osoba ima svijest i znanje o Bogu kao Izvoru znanja (nadahnuća), onda je to vahj. (Isto, str. 21)

²⁵ Navest će Abduhuovu poznatu definiciju o vahju kao “znanju, koje čovjek osjeti u duši s potpunim uvjerenjem da mu je to znanje od Boga dato, bilo to posredovanjem ili bez posredovanja meleka...” (Više vidjeti: Muhammed Abduhu, *Risāla al-Tawhīd (Rasprava o islamskom monoteizmu)*, preveo Muharem Omerdić, Sarajevo, 1989., str. 93–114.)

²⁶ Ovdje se šire razviđa iz čega se sastoji ono što je objavljeno (*munzal*) odnosno da li Božiji govor čini samo misao i značenje ili i jezikom izgovorene riječi. Čokić se odlučio da kao odgovor navede dosta jasno Džaviševo mišljenje po kojem se “Božiji govor, kao Njegovo vlastito svojstvo (Šifāti dātiyya), sastoji iz misaonog govora (kalāmi nafsi)”, dok su “jezikom izgovorene riječi samo simboli”...

U šestom, pretposljednem poglavlju, autor izlaže nauku o vjerama koja bi se u novijoj znanstvenoj klasifikaciji mogla označiti kao *povijest religija* i *komparativne religije*. Nastajanje prvih ozbiljnijih studija o komparativnom izučavanju religija vezuje za učenjake klasičnog muslimanskog perioda, posebno ukazujući na doprinos Eš-Šehrestanija (Al-Šahrastānī).²⁷ Dodaje da su na razvoj ove nauke kasnije značajno utjecali zapadni autori kao što su Friedrich Hegel, Ernest Renan, Friedrich Max Müller... Profesor Čokić napominje da se o povijesti religija i njihovom komparativnom izučavanju danas dosta zna i piše na mnogim jezicima Zapada, dok se na našem jeziku još ništa o tome nije pojavilo.²⁸ Možda je to bio jedan od najvažnijih razloga što je autor u sedmom, posljednjem i istovremeno najopsežnijem poglavlju, za koje je odvojio više od sedamdeset stranica knjige, izložio kratak pregled svih poznatih religija. Posebnu pažnju usmjerio je na predstavljanje objavljenih odnosno monoteističkih vjera. Ustvrdio je da je istinita samo objavljena vjera koja je ljudima dostavljana tokom cijele povijesti preko velikog broja vjerovjesnika. Potom konkretno govori o poslanicima čija su imena spomenuta u Kur'anu, te izlaže sažetke njihovih misija.

Imajući na umu sadržaj i obimnost ove Čokićeve studije, na nju se može gledati kao na početak ozbiljnijeg povijesno-komparativnog izučavanja religija na našem jeziku.²⁹

Knjiga *Islam* je dugo ostala aktuelno djelo jer su se njezini sadržaji našli u kasnijim medresanskim akaidskim udžbenicima. O njegovom značaju za nauku o islamskom vjerovanju najbolji sud dao je sam autor indirektno tako što je veći broj tema u njemu sadržanih kasnije unio u jedno od poglavlja svog glavnog akaidskog djela *Ilmi kjelam*. U nastavku ćemo izložiti važnije karakteristike Čokićevog vjersko-teološkog mišljenja što ga sadrži ovo vrijedno akaidsko djelo.

Rukopisno djelo *Ilmi kjelam* iznimno je vrijedno pisano ostvarenje koje nastaje početkom četvrte decenije prošlog stoljeća, u periodu

²⁷ Naglašava da je njegovo djelo *Al-Milalu wa al-nihalu* prevedeno na turski, njemački, francuski i engleski jezik. (Isto, str. 47.)

²⁸ Isto.

²⁹ Širu znanstvenu analizu Čokićeve obrade povijesnih i objavljenih religija izložili smo u našem ranijem istraživanju. (*Islamska apologetika Abdurahman Adila Čokića*, str. 115–124.)

zavidne spisateljske angažiranosti ovog autora. Ono se nesumnjivo može ubrojati u red naših značajnijih vjersko-teoloških radova iz prve polovine dvadesetog stoljeća. U okvirima nauke kelama predstavlja tadašnje najobimnije i tematski najrazuđenije akaidsko djelo čiji rukopis obuhvata stotinu četrdeset i dvije stranice A4 formata, maksimalno gustog proreda.

Cjeline od kojih se sastoji ova knjiga označene su kao: uvod, prvi, drugi i treći dio. Ujednačene su dužine, a svaku od njih čine poglavlja unutar kojih su istaknuti naslovi tema. Uvod djela sadrži jasan i poprilično konzistentan pregled povijesti razvoja akaida, uključujući stručna terminološka objašnjenja i definiciju ove nauke, kao i kratku elaboraciju učenja ehlišunetske i drugih teološko-filozofskih škola. Prema kratkoj Čokićevoj definiciji, ilmu-l-kelam ('ilmu al-kalām) je fikh (fiqh) o vjerovanju obrazložen filozofijom".³⁰ U svom detaljnijem objašnjenju, zadaću ove nauke vidi kao valjan i djelotvoran postupak interpretacije i dokazivanja vjerskih doktrina odnosno njihovu apologiju.

Nakon rasprave o etabliranim trendovima muslimanskog mišljenja, Abdurahman Čokić podsjeća na individualne teološke opuse "islamskih velikana" koji čine osnovu za institucionaliziranje matičnog (ehlišunetskog) islamskog učenja predklasičnog i klasičnog razdoblja. S obzirom na tematski kontekst izlaganja, on se u predstavljanju ograničio na najpoznatije mutekellimune koji su "priznati kao imami" u okvirima nauke akaida.

Tako je u konciznom osvrtu na Ebu Hanifino "dvadesetogodišnje bavljenje ilmu-l-kelamom" apostrofirao utemeljujući značaj njegovih akaidskih učenja u povijesti te nauke. Potom je ponuđen kratak prikaz učenja El-Eš'arija i El-Maturidija, dvojice, kako kaže autor, glavnih ehlišunetskih imama u vjerovanju što je u to vrijeme imalo veoma veliki značaj.³¹ Pored njih, Čokić ukazuje i na nemjerljive doprinose nauci

³⁰ Abdurahman Adil Čokić, *Ilmi kjelam*, str. 4.

³¹ Abdurahman Čokić je za glasovite imame Al-Aš'ariya i Al-Maturidiya u svom *Ilmi kjelamu* rezervirao posebno mjesto. Vjerovatno je to u ono vrijeme najkompletnije predstavljanje dvojice prestižnih mutekellimuna. Isti tekst je kasnije autor prenio iz svog rukopisa na stranice časopisa *Hikmet*, za koji dr. Adnan Silajdžić tvrdi da je prvi napisani rad na našem jeziku o Abū al-Ḥasanu al-Aš'ariyu. (*Filozofijska teologija* Abū al-Ḥasan al-Aš'ariya, Sarajevo, 1999., str. 34).

kelama koji su u ranoj fazi njezinog razvoja dali imami El-Bakilani (Al-Baḳillānī) i El-Džuvejni (Al-Ġuwayni). Naročitu pažnju poklonio je njihovim zaslugama u konstituiranju atomističke teorije s kojom je razvoj nauke kelama dobio nove vrijedne poticaje. Najviše prostora je odvojeno za predstavljanje Ebu Hamida el-Gazalija čija misao i nauka su, obrazložiti će Čokić, ostavili trajan i neizbrisiv utjecaj na cjelokupno buduće muslimansko mišljenje, a njegovo dugo i plodonosno bavljenje naukom kelama opredijelilo je naukovanje mnogih poznatih mutekellimuna koji su djelovali u kasnijim vremenima.³²

Završavajući uvodnu cjelinu u kojoj se prezentira povijest ilmu-l-kelama Čokić pristupa tematskoj obradi važnih pitanja ove nauke, klasificirajući ih po poglavljima uokvirenim u tri zasebna dijela.

U poglavljima iz prve cjeline izložena su akadska učenja o stvaranju čovjeka i svemira, te o njihovom savršenom Stvoritelju. Ova složena rasprava u oblasti kelama uključiti će pitanja koja se tiču posebnih ljudskih odlika i svrhe postojanja, zatim vrijednosti saznanja i izvora Istine. U pogledu razmatranja karaktera saznanja i izvora istine, utvrđuju se tri sredstva koja dovode do spoznaje – osjetila (*al-ḥawās*), um (*al-'aql*) i autoritet istinite vijesti (*al-ḥabar al-sādiq*). Autor je ovo pitanje izložio uglavnom slijedeći epistemologiju imama El-Maturidija.³³

U narednom tematskom odjeljku, autor govori općenito o svemiru (*kāināt*), te prelazi na razmatranje njegove “suštine i istinske bitnosti”, s namjerom da ponudi što jasniji odgovor kako on nije sam od sebe postao, već da ga je Savršeni Um saznao. S tim u vezi će prilično koherentno raspraviti pitanje bića (*mawǧūd*), njegova svojstva i glavne kategorije. Potom će se kratko zadržati na stručnoj i preglednoj obradi supstancija (*ḡawāhir*) i akcidencija (*a 'arād*). Čokić je u elaboraciji spomenutih, tematski veoma složenih i zahtjevnih, teološko-filozofskih pitanja bio presudno upućen na stavove onih muslimanskih teologa i filozofa koji su utemeljili islamsku kosmologiju i njezinu atomističku metafiziku, nastojeći ih dodatno ojačati kasnijim filozofskim mišljenjima

³² Više vidjeti u: Abdurahman Adil Čokić, *navedeno djelo*, str. II–36.

³³ Isto, str. 43. (Usporediti: Abū Manšūr al-Māturīdi, *Kitābu al-tawḥīd*, Dāru al-ḡāmi 'āt al-mišriyya, str. 4–11). Raspravom o bitnosti i vrijednosti saznanja, Abdurahman-ef. Čokić je proanalizirao i osporio poglede više znanstveno-filozofskih pravaca, kao što su skepticizam, idealizam, kriticizam, pozitivizam, a potom je izložio stav islamskih mutekellimuna i filozofa dokazujući da je on jedino ispravan.

i modernim naučnim otkrićima, u prvom redu u oblasti fizike i biologije.³⁴ Zaokružujući raspravu o ontološkim i kosmološkim pitanjima nauke kelama, autor se kratko bavi pojmom uzroka ('ilal) nastojeći da iz uzročne nužnosti, zatim posve vidljive ograničenosti i nesavršenosti svijeta, izvede dokaze o postojanju "Apsolutnog i Pravog uzroka" Koji je iz ničega stvorio sve postojeće.³⁵

Ovu tematsku cjelinu autor zaključuje teološkom raspravom o Allahovim imenima i atributima, naglašavajući njihovu ulogu na planu spoznaje Bića Uzvišenog, te u postizanju ispravnog vjerovanja (īmān), kao i pokornosti čovjeka volji Svemogućeg (*islām*). Iako ovo važno akaidsko pitanje u Čokićevim radovima nije šire razmatrano, dovoljno jasno je artikuliran ehlisunetski diskurs u njegovom poimanju. Tako će autor, potcrtavajući da se nijednim imenom ili atributom ne označava sama bit Božija, odnosno upozoravajući na nedopustivost antropomorfističkog razumijevanja Božijih svojstava podastrijeti argumentaciju u korist ehlisunetskom naspram drugih teoloških učenja.³⁶

I iz veoma kratkih fragmenata koje smo naveli, vidimo da se autor ovog akaidskog djela potrudio da što stručnije i preglednije razmotri pitanja kelama iz nekoliko važnih grana teologije i filozofije, kao što su: epistemologija, ontologija, kosmologija i apologetika. Iako je riječ o pitanjima o kojima su se vodile složene i dugotrajne rasprave u povijesti islamskog teološko-filozofskog mišljenja, može se ustvrditi da je Čokić generalno uspio da odgovori tako zahtjevnom zadatku. Očigledno je autor bio sasvim dobro upućen u klasičnu islamsku literaturu čim je neke od spomenutih tema stručno i utemeljeno obradio. Ovakav naš sud može biti još utemeljeniji ako imamo na umu i druge radove u kojima su u to vrijeme ista pitanja bila razmatrana.

³⁴ Više vidjeti u: Isto, str. 43–53.

³⁵ Autor *Ilmi kjelama* je uvjeren da svako biće u prirodi na određeni način svjedoči o Tvorcu Svemogućem, naglašavajući posebnu važnost fizičkih, metafizičkih i moralnih dokaza. U objašnjenjima ovih vrsta dokaza, posebnu pažnju poklanja onima koji se izvode iz postanka, mogućnosti, harmonije i svrhe stvorenih svjetova. (Isto, 54–57)

³⁶ Ovdje se osporava mu'tezilijska teološka doktrina o identičnosti atributa i Božije biti, ali i odbijaju stavovi antropomorfista (mušabbihūn) i komparativista (muğessimun) koji su dopuštali takvu sličnost između Boga i stvorenja kao što je da Bog ima tijelo, da je supstancija, da ima mjesto, da sjedi na prijestolju ('aršu)... (Više vidjeti u: Isto, str. 58–60)

U sljedećem (trećem) dijelu knjige, autor raspravlja o važnijim aspektima fenomena vjere s tematikom koja je u najvećoj mjeri, kako smo već naglasili, preuzeta iz ranije predstavljenog djela *Islam*, te o tome ovdje nećemo šire govoriti.

Pošto su u prethodnim poglavljima izložena osnovna učenja povijesnih i objavljenih vjera prije islama, u posljednjoj (četvrtoj) cjelini *Ilmi kjelama*, autor će, što je i očekivano, izložiti islamsko učenje, s akcentom na pitanjima koja spadaju u osnovni sadržaj nauke akaida. U odvojenim tematskim cjelinama govori se: o posljednjem vjerovjesniku Muhammedu, a. s., o vrelima islama (Kur'anu i hadisu), zatim o vjerskim načelima te, naposljetku, o nekoliko važnih, uglavnom poznatih naslova koje je autor, prilagođavajući sadržajem i formom njihovo izlaganje, razložno uključio u ovo svoje akaidsko djelo.³⁷

Nakon što je, prateći najavljeni redoslijed tema, osvijetlio veličinu misije Muhammeda, a. s., profesor Čokić, potpuno u skladu s tradicionalnim teološkim pogledima i pristupima, govori o glavnim izvorima islama – Kur'anu i hadisu. Načelima islamskog vjerovanja (imanski šarti), sljedećoj važnoj temi, u ovom djelu se, po našem mišljenju, nije pristupilo s dovoljno iskazane pažnje. Na to je mogla utjecati činjenica da su neki od ključnih postulata imana, posebno vjerovanje u Allaha dž. š., razmatrani u ranijim poglavljima *Ilmi kjelama*, a uz to, u autorovo vrijeme se o imanskim šartima, u poređenju s drugim akaidskim pitanjima, daleko više pisalo.³⁸

U svom zaključnom osvrtu, Čokić se odlučuje da predstavljanje nauke o vjerovanju opečati tvrdnjom po kojoj su sva temeljna islamska učenja "sušta istina", kategorično podvlačeći da ne može biti musliman onaj ko u to ne vjeruje. On je, u kontekstu ove rasprave, smatrao važnim objasniti kako su uvjeti za posjedovanje imana uvjerenje u srcu (*tašdīq*) i izjava (*iqrār*), a što je u potpunom skladu s akaidskim učenjima dvojice

³⁷ Među takvim vjerskim pitanjima koja su na kraju ovog akaidskog djela našla svoje mjesto nalaze se: imān i islām; kufr, nifāq, fiṣq i fuḡūr; vjerske zabrane i grijesi; tawba i istiḡfār; šafā 'at... Sva spomenuta pitanja su razmatrana uglavnom u kontekstu nauke akaida.

³⁸ Abdurahman-ef. Čokić je s tim u vezi mogao imati u vidu i opsežnu studiju pod naslovom "Iman" u kojoj je Ibrahim-ef. Čokić na stranicama *Hikjmeta* veoma temeljito obradio glavne istine vjere.

ehlisunetskih autoriteta Ebu Hanife i El-Maturidija. U raspravi je ukazano i na važnost ljudskog djela (*'amal*), s pojašnjenjima da ih u definiranju imana određene škole kelama smatraju njegovim sastavnim dijelom.

Na samom završetku ovog rukopisa, a mislimo da je važno i to spomenuti, Abdurahman-ef. Čokić donosi popis konsultirane literature koji uključuje nekoliko desetina bibliografskih podataka o autorima i njihovim djelima, napisanim pretežno na arapskom, te u manjem broju na turskom i bosanskom jeziku. Veći broj djela na turskom jeziku kojima se obilato koristio spomenuta su (o nekima od njih dao je širu informaciju) prilikom obrade pojedinih tema i poglavlja. Literatura na bosanskom i srodnim jezicima, također je više isticana u glavnom tekstu ili napomenama koji su ga pratili.

Među islamskim znalcima na čija djela se Abdurahman Čokić oslanjao u pisanju, nalaze se poznati teolozi, filozofi i povjesničari klasičnog i modernog perioda.³⁹ I autori djela iz ostalih islamskih disciplina, na koja se Čokić poziva u povijesti islamske nauke, predstavljaju autoritete najvišeg ranga.⁴⁰

Zanimljivo je i Čokićevo pozivanje na znanstvena djela zapadnih autora, te uključivanje njihovih gledišta i teorija u elaboracije vjerskih pitanja. On to često čini u *Ilmi kjelamu*, ali i u drugim svojim radovima. Očigledna je njegova namjera da ovakvim pristupom doprinese afirmaciji islamskog učenja u vremenu izražene dominacije znanosti i filozofije. Naravno, ovaj učenjak je bio kategoričan u pobijanju i odbacivanju netačnih i tendencioznih pisanja o islamu koja su dolazila od zapadnih autora. Uz ovu značajnu informaciju o korištenoj literaturi,

³⁹ Na podužoj listi imena, posebnu pažnju privlače učenjaci značajni za nauku kelama, kao što su: Abū Ḥanifa, Abu al-Ḥasan al-Aš'ari, Abū Manšūr al-Māturīdi, Abū Bakr al-Baqillāni, Abū al-Ma'ālī al-Ġuwayni, Abū Ḥamid al-Ġazālī, Nağm al-dīn 'Umar al-Nasafi, Abū Bakr Aḥmad al-Šahrastānī, Sa'd al-dīn al-Taftāzānī, Al-Sayyid al-Šarīf al-Ġurġānī, zatim oni iz kasnijeg vremena, Muḥamad 'Abduh, Rašīd Riḍā, 'Abd al-laṭīf Ḥarbūtī, 'Abd al-'azīz Ġāwiš, Ismail Haki Izmirli i drugi.

⁴⁰ Ovdje ćemo samo spomenuti neke od njih: Abū Bakr al-Ġassās, Nāšir al-dīn al-Baydāwī, Faḥr al-dīn al-Rāzī, Al-Zamaḥšari, Ġalāl al-dīn al-Suyūti, Ibn Ġarīr al-Ṭabari, Ibn Ḥaldūn, Ibn Ḥazm, Ibn Aṭīr, Abū Naṣr al-Farābī, Ibn Sīnā, Ibn Rušd, Filibali Aḥmad Ḥilmī, Maḥmūd Asad, Aḥmad Midḥat... U okviru korištene literature su i sve zbirke hadisa iz *Kutubu al-sitta* s komentarima, zatim *Musnadi*, *Muwatta*, Ibn Hišāmova i druge *sire*... O najpoznatijim autoritetima u tesavvufu, Čokić je, pored Gazalija, napisao i zapažene studije o Dželaluddinu Rumiju i Ibn 'Arabiju.

trebalo bi ukazati i na zastupljenost brojnih citata i napomena u samom tekstu knjige što, sve zajedno, *Ilmi kjelamu* osigurava solidnu naučnu fundiranost. Iako je u to vrijeme općenito bila izražena neosjetljivost naših autora naspram primjene naučno-metodoloških uzusa u pisanju djela i tekstova, Čokićev *Ilmi kjelam*, sasvim sigurno, u tom pogledu predstavlja zapažen pokušaj mijenjanja takve prakse.

Pored predstavljenih ključnih djela *Islam* i *Ilmi kjelam*, profesor Čokić je napisao i mnoge druge vrijedne radove koji su u cijelosti ili pojedininim svojim dijelovima tematski povezani s naukom akaida. Pošto se islamska dogmatika nalazi u samom središtu naučnog zanimanja uglednog tuzlanskog alima, tako su skoro svi njegovi radovi s vjersko-teološkim sadržajem u većoj ili manjoj mjeri prožeti temama iz ove fundamentalne islamske znanosti.

Posebno mjesto, poslije Čokićevih prezentiranih akaidskih djela, pripada povijesno-teološkoj studiji koja nosi naslov *Muhammed alejhisselam*. Ovaj najduži i jedan od najvažnijih radova na stranicama časopisa *Hikjmet* obogaćen je zanimljivim, nerijetko i detaljnijim, raspravama važnih akaidskih pitanja.

Neke od važnih akaidskih tema, ovaj učenjak je razmatrao i u svom djelu *Mudafea* za koje se osnovano može kazati da predstavlja jedno od najozbiljnijih i najkonzistentnijih djela iz naše naučne literature tog vremena napisanih u domenu znanstveno-teološke kritike.

Na samom kraju pregleda značajnijih akaidskih radova ovog autora, istaći ćemo studiju *Muhjuddin Arebi* kao iznimno vrijedan prilog zasnivanju izučavanja tesavvufa kod nas u prošlom stoljeću. Smatramo da ova studija predstavlja najcjelovitiji uvid u tematsko-sadržajno i povijesno-razvojno razumijevanje islamskog misticizma u vremenu kada je napisana, uz konciznu i istovremeno veoma kompetentnu analizu ezoterijskog mišljenja Muhjuddina ibn 'Arebija.

Još jedan opširniji rad ovog učenjaka, u cijelosti orijentiran na akaidsku tematiku, može se smatrati pokazateljem njegovog širokog zanimanja za ovu nauku. Riječ je o sačuvanom vrijednom rukopisu pod naslovom "Pregled islamskog raskola i teološko-filozofskih smjerova" u kojem se govori o nastanku, razvoju i učenju najpoznatijih akaidskih škola iz ranog muslimanskog perioda.

Zaključujući ovo sasvim sažeto predstavljanje života i djela Abdurahmana Adila Čokića, htjeli smo, barem fragmentarno, prije svega ukazati na njegove doprinose sistematičnijem i sveobuhvatnijem izučavanju nauke akaida, a time i razvijanju ukupnog našeg vjersko-teološkog mišljenja.

Social role and religious and theological thought of Abdurahman Adil Čokić

Abstract

This paper presents a noteworthy religious, educational and social engagement of Abdurahman Adil Čokić. It also attempts to prove that considering this scholar's scientific and written work he belongs to the circle of the most fruitful authors of his time. He published his works in almost all significant religious and national magazines that were released at that time. His total written corpus comprises of unpublished and published books and brochures, as well as dozens of original and translated texts. Considering that Islamic dogma is in the core of Čokić's scientific interest, almost all of his works with religious and theological content is to some extent imbued with the themes related to this fundamental Islamic science. Analyzing his most significant aqidah works *Islam and Ilmi Kjelam*, we present thematically versatile and reliable aqidah content which was presented in Bosnian language for the first time in a really crucial period which marked the transition from *old* to *new* interpretations of faith that Bosnian Muslims desperately needed at the time, especially in the system of institutionalized teaching and education. The paper also points out that Abdurahman Adil Čokić was one of our rare Muslim theologians from the first half of the twentieth century who was capable of arguing about scientific bridges established between different cultural traditions, Islamic and Greek in the past as well as Islamic and West-European in the present.

Key words: social engagement, religious and theological works, science of Kalam, Abdurahman Adil Čokić, classical aqidah thought, Islamic apologetics.